

Наукові інтереси: місцеве самоврядування України XIX – початку XX ст., соціально-економічні та політичні процеси в Російській імперії у XIX – на початку XX ст.

УДК 94(477.7-21)

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАШТАТНИХ МІСТ І МІСТЕЧОК ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Олена МАРЧЕНКО (Первомайськ, Миколаївської обл.),
Катерина НОСКО (Одеса)

Проаналізовано особливості розвитку економіки заштатних міст і містечок Херсонської губернії, показано характерні риси та чинники, що впливають на економічні процеси в регіоні.

Ключові слова: заштатні міста, торгові підприємства, ярмаркова торгівля.

Проанализованы особенности развития экономики заштатных городов и посёлков Херсонской губернии, показано характерные черты и факторы, влияющие на экономические процессы в регионе.

Ключевые слова: заштатные города, торговые предприятия, ярмарочная торговля.

The features of the economy hick of Kherson province, shows the characteristics and factors that influence economic processes in the region.

Keywords: one-horse town, commercial enterprises, exhibition trade.

Вивчення господарського розвитку окремих регіонів є актуальним в історичній науці. У Херсонській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. великими промислово-торговими центрами були міста Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград. Однак, значним є внесок в економіку малих міст, де, як правило були наявні не тільки промислові підприємства, але й існувала можливість сільськогосподарської діяльності населення, розвивалася торгівля. Доцільним є простежити загальний розвиток економіки заштатних міст і містечок Херсонської губернії й дослідити найбільш характерні його риси та особливості.

Набутий значний історіографічний досвід вивчення міст Півдня України. Перші праці з історії міст з'явилися в XIX ст., однак, стосувалися переважно великих міст краю. Нові праці з історії міст з'явилися у радянські часи. Досліденням соціально-економічних процесів на Півдні України займалися Н. В. Багров і Г. Л. Градов. [1], А. В. Бойко [2], І. О. Гуржій [4]. Проблемне вивчення окремих регіонів, міст, сіл було здійснено зі створенням видання “Історія міст і сіл Української РСР”, завершеного 1974 року. Серед сучасних дослідників слід відзначити С. Б. Надибську, яка займається проблемою соціально-економічного розвитку міст Південної України в пореформений період (1861 – 1900 рр.), однак, її увага передусім зосереджується на значних містах краю [5].

За “Списками населенных мест Херсонской губернии и статистическими данными о каждом поселении” на 1896 р. нараховувалося 5493 населених пункти, з них: 16 міст з 24 передмістями, 9 посадів, 50 містечок, 395 сіл, 1632 селища, 229 поселень, 131 німецька колонія, 21 єврейська колонія, 2377 хуторів, 580 економій, 3 монастирі, 34 станції залізниці, 11 казенних і 5 земських кіннопоштових станцій, які знаходилися окремо, подаються відомості по окремих повітах (Таблиця 1) [8].

Таблиця 1.

Найменування поселення	Олександрійський	Ананьївський	Єлисаветградський	Одеський	Тираспольський	Херсонський	Разом по губернії
Міст	2	1	5	3	3	2	16
Посадів	1	-	2	-	-	6	9
Містечок	9	10	9	6	7	9	50
Сіл великих	86	52	99	37	50	71	395
Сіл малих	311	256	511	158	206	190	1632
Німецьких колоній	1	13	4	44	21	48	131
Казенних єврейських колоній	-	-	3	-	-	18	21
Селища	36	14	104	1	5	69	229
Хуторів	352	359	633	270	238	525	2377
Економій	140	38	216	27	7	152	580
Залізничних станцій	6	6	7	4	8	3	34
Казенних кінно-поштових станцій	-	-	1	4	-	6	11
Земських поштових станцій	-	-	2	1	-	2	5
Монастирів	1	-	-	-	-	2	3
Разом:	945	749	1596	552	545	1103	5493

“Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1890 г.” дає розгорнуті відомості про територію і населення, заняття населення заштатніх міст і містечок, про фабрики, заводи та інші промислові підприємства, а також ярмарки й базари Херсонської губернії [10]. Зокрема, дані по Єлисаветградському повіту дозволяють з’ясувати структуру занять населення.

Таблиця 2

Відомість про кількість жителів у містах

№ з/п	Назва міст	Кількість жителів	Купців	Ремісників	Лясних думи	Шинкових і трактирних закладів	Фабрик і заводів	Домовласників	Торгових лавок	Лісових складів	Хлібних магазинів	Річкових портевів	Оптових спиртових складів
1.	Херсон	49807	150	552	72	139	53	5903	123	57	24	9	7
2.	Берислав	6847	52	32	45	31	1	1345	70	2	25	6	5
3.	Єлисаветград	43299	178	1477	72	156	45	3459	516	-	58	5	6
4.	Вознесенськ	11297	41	115	36	53	6	548	205	-	56	10	4
5.	Бобринець	9719	46	177	30	13	12	1211	102	-	1	11	5
6.	Новомиргород	7057	29	247	35	37	6	1315	88	-	2	6	6
7.	Ольвіополь	3455	16	22	42	14	1	692	22	-	28	-	1
8.	Олександрія	15980	64	126	48	43	10	1230	87	-	23	4	4
9.	Новогеоргієвськ	7673	110	380	42	38	25	1780	110	8	1	5	3
10.	Посад Нова-Прага	2439	18	42	23	29	2	304	34	-	24	7	4
11.	Ананьїв	15210	17	40	72	18	6	2500	59	-	-	8	6
12.	Гирасполь	13040	70	453	71	124	6	1504	141	15	50	2	4
13.	Дубосари	7585	12	147	42	27	8	3070	201	3	3	-	5
14.	Григоріополь	6756	7	105	48	28	7	968	43	3	5	-	4
15.	Очаків	5044	14	65	42	20	2	1074	83	2	3	7	2
16.	Овідіополь	3663	20	53	33	14	-	760	37	2	-	8	1
17.	Маяки	2822	8	84	36	18	3	493	15	10	-	-	1
18.	Всього	211693	852	4117	789	805	193	27156	1939	102	302	88	68

Дані свідчать, що значна частка мешканців міст (близько 32,5 %) займалися хліборобством. Якщо врахувати відомості про частку зайнятості населення в цій сфері діяльності без Єлисаветграда, результат – близько 34 % [10, с. 16 – 17]. Це вірогідно пов'язано певною мірою зі значною кількістю так званих орендарів-

десятинщиків, які мали окремий соціальний статус міщан (тобто мешканців містечок), займаючись при цьому сільським господарством (“вільні хлібороби”). Ці незакріпачені безземельні селяни орендували землю в поміщиків за частину врожаю: спочатку 10%, так звану “дежму” (з молдавської – “десятина”), звідки й пішла їхня назва – десятинники, із середини XIX ст. ця частина вже досягала 20%. У 1850-ті рр. десятинники збільшуються за рахунок вільновідпускних селян. До цієї групи належало 115 тисяч осіб (5,3% від загальної кількості мешканців та 7,15% – серед сільського населення). При цьому вони обробляли близько 30% всієї орної землі. Більша частина з них була в західних повітах Херсонської губернії [6, с. 64].

“Ведомость о числе жителей в городах Херсонской губернии по категориям” дає змогу з'ясувати основні заняття населення малих міст губернії. Діяльність значної кількості жителів заштатних міст була тією чи іншою мірою пов'язана з торгівлею (Таблиця 2) [3, с. 164 – 165].

Щодо зайнятості населення заштатних міст і містечок у певних сферах діяльності, то можна констатувати, що в державній і громадській службі було зайнято 0,7 % жителів, торгівлі – 26 %, ремеслах – 9,8 %, фабричній і заводській промисловості – 1 %, рибному промислі – 0,5 %, без певних занять – 27,7 % [10, с. 16 – 17].

На жаль, щодо підприємств у тих чи інших малих містах чи містечках, у виданнях губернської статистики наявні конкретні відомості лише з деяких із них.

Відомості, що стосуються Єлисаветградського повіту, вказують, що за кількістю співвідношення в розміщенні підприємств наступне: у містах – 164, у волостях – 1342. Однак, середня кількість працівників на міських фабриках, заводах та інших промислових об'єктах становить у середньому 8, а у волості – 1,3. Значна кількість виробництв мала 1–2-х працівників, серед них свічносальні, кісткоопалювальні, кишкові та струнні, медоварні, фруктових та шипучих вод, ватяні, маслобійні, гончарні й черепичні, меблеві та інші з обробки дерева [10, с. 36 – 37].

За даними казенної палати в Херсонській губернії на 1896 р., нараховувалося 1153 промислові заклади (487 – гільдейських, 666 – негільдейських), однак, 58 % з них було зосереджено в Одесі. Щодо малих міст спостерігалася наступна ситуація: Олександрія – 4 промислові підприємства з оборотом 371, 5 тис. крб.; Новогеоргієвськ – 6 з оборотом 225 тис. крб.; Бобринець – 1 з оборотом 10 тис. крб.; Вознесенськ – 3 з оборотом 17 тис. крб.; Ананьїв – 6 з оборотом 47,5 тис. крб.; Тирасполь – 7 з оборотом 103 тис. крб.; Очаків – 2 з оборотом 50 тис. крб.; Берислав – 1 з оборотом 12 тис. крб.; Кривий ріг – 4 промислові підприємства з оборотом 83 тис. крб. [9, с. 126].

Численні статистичні дані наведені в додатках до “Статистико-економічного обзора...”, зокрема вони стосуються винокурених заводів. З 21 заводу 8 було розміщено в містах та містечках, зокрема містечках Березівка, Олександрівка Олександрійського повіту, містах Новомиргороді, Ольвіополі, містечку Мала Виска Єлисаветградського повіту, містечку Анатольівка Одеського повіту тощо [9, с. 44]. Зі значних підприємств слід відзначити також парові млини Ананьєва (4), Олександрії (2), Бобринця (1), Очакова (1); парові вовномийні Кривого Рогу (2); шкіряні заводи та шорну майстерню Новогеоргієвська (3) [9, с. 86 – 87].

У пореформений період значно зріс і збільшив свої капітали купецький стан. Якщо на 1861 – 1862 рр. в містах України було оголошено понад 9 тис. купецьких капіталів, то вже 1864 р. купці взяли 14 тис. гільдійських посвідчень. На 1882 р. кількість гільдійських посвідчень за неповними даними зросла до 16 290 [4, с. 100].

Міста Півдня України в кінці XIX ст., безумовно, були осередками активної торгової діяльності. Основна частина купців зосереджувалася в губернських і портових містах. Переважна більшість закладів торгівлі були гільдійськими. Порівняти масштаби торгової діяльності дають наступні дані: із свідoctв 1-ї та 2-ї гільдій купців утримувалося податку по Херсонському повіту (Херсон, Миколаїв, Берислав) 2719 крб., по Єлисаветградському (Єлисаветград, Бобринець, Ольвіополь) – 2330 крб., Александрійському (Александрія, Новогеоргієвськ) – 688 крб., Тираспольському (Тирасполь Дубосари, Григоріополь) – 725 крб., Ананьївському (Ананьєв) – 245 крб., Одеському (Овідіополь, Очаків, Маяки) – 2065,5 крб., по місту Одеса окремо – 12 000 крб. [7, с. 32].

Чималу групу населення України в період промислового капіталізму становили дрібні торговці, які щорічно брали посвідчення на право вести торгівлю. 1864 р. губернські установи видали понад 23 тис. посвідчень, власники яких могли вести дрібну торгівлю у своїй місцевості. 1882 р. кількість посвідчень на ведення дрібної торгівлі становило понад 54 тис. [4, с. 101].

Хоча значна кількість закладів торгівлі зосереджувалася в Єлисаветграді, Одесі, Миколаєві та Херсоні, проте малі міста також відігравали в торгівлі значну роль (Таблиця 3), відповідні відомості надає “Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1896 г.” [9, с. 140].

Таблиця 3.

Заклади торгівлі

№ з/п	Назва	Кількість закладів	Сума оборотів
1.	Олександрія	66	560,5
2.	Новогеоргієвськ	35	232
3.	Єлисаветград	594	13186,9
4.	Бобринець	61	399
5.	Вознесенськ	115	2090,5
6.	Ананьєв	54	401,8
7.	Тирасполь	84	988
8.	Дубосари	23	147
9.	Очаків	50	908
10.	Херсон	657	9582,5
11.	Берислав	65	1051
12.	Кривий Ріг	49	528
13.	Одеса та Миколаїв	6897	967463,1
	Разом:	8750	997538,3

Зауважимо, що 1869 р. був не вельми сприятливим для розвитку торгівлі через погані врожаї цього року й уведення 1 липня казенної винної монополії, що скоротило кількість оптових складів спирту, трактирів, шинків тощо [9, с. 141].

Однак, торгівля хлібом, навпаки, активізувалася. Це пояснювалося тим, що виробники зернових, які раніше збували свою продукцію в Одесі, Миколаєві тощо для відправки на зовнішні ринки, тепер мали можливість вигідно продати її на місцевих ярмарках і базарах. На початку року ціна на хліб в експортних пунктах складала: пшениця – 76 – 77 коп., жито – 54 – 55 коп., ячмінь – 52 – 54 коп. Однак на кінець року вони зросли мало не на чверть. Крім названих культур, торгували також вівсом і кукурудзою [9, с. 149].

У додатках до “Статистико-економічного огляду...” подається перелік торгових підприємств за спеціалізаціями. Наведемо деякі з них: Ананьїв – крамниці мануфактурні, галантерейні, бакалійні, одягу, посуду, меблів, м'яса, борошна, залізо-мідних і скобових виробів, ювелірна тощо; Вознесенськ – крамниці мануфактурні, галантерейні, бакалійні, тютюну, одягу, посуду, шпалер і фарб, борошна, залізо-мідних і скобових виробів, солі, ювелірна землеробських знарядь тощо; Очаків – крамниці мануфактурні, галантерейні, бакалійні, борошна, ювелірна, рибні, погребі російських вин [9, с. 78 – 81].

Активно розвивалася ярмаркова торгівля. У Південній Україні головними ярмарками вважалися Петропавлівський у Катеринославі, Георгієвський у Єлисаветграді та Покровський у Вознесенську. На покровський ярмарок товари привозились із Херсонської, Катеринославської, Таврійської та Бессарабської губерній, а також з багатьох міст Центральної Росії і Прибалтики. Основними товарами, що продавалися на ярмарку, були рогата худоба, коні, хліб, мануфактурні, галантерейні й бакалійні вироби, предмети господарського вжитку тощо. У 80-х, й особливо в 90-х роках ХІХ ст., товарообіг Георгієвського й Покровського ярмарків помітно занепав. Це було зв'язано як із швидким розвитком постійної торгівлі в містах і селах Південної України, так і з будівництвом залізниць, що дозволили довозити товари до чорноморських портів безпосередньо, оминаючи ярмарковий обіг [4, с. 131].

Автори “Статистико-економічного огляду...” відзначають, що відмінності між базарами та ярмарками губернії майже відсутні: торгівля відбувається протягом кількох годин, а не днів, як це належить ярмарку. У базарних пунктах торгівля відбувається зазвичай щотижня, головні товари – худоба і хліб, а також продукти харчування. Мануфактурні, галантерейні, бакалійні та ін. товари надходять з найближчих містечок і міст, де в торговців є стаціонарні заклади торгівлі. У значні торгові пункти дерев'яні та гончарні вироби довозяться з Київської, Подільської та ін. губерній. Із серпня й восени привозять також фрукти, цибулю, часник та вино з віддалених місцевостей.

Ціни на худобу, що продавалася в межах губернії, досить відмінні в різних повітах. Вони залежали від умов, передусім природно-кліматичних, і відповідно вигідності утримання худоби в різних частинах губернії. Зокрема, у не вельми сприятливий 1896 р. ціни впали порівняно з попереднім роком іноді досить відчутно, пара волів – середня ціна 89 крб. (знизилася на 8,7 крб.), робочий кінь – 41 крб. (знизилася на 9,3 крб.), корова – 30 крб. (знизилася на 6,5 крб.), свиня – 8,8 крб. (знизилася на 3,3 крб.), вівця – 3,7 крб. (знизилася на 0,5 крб.). [9, с. 142 – 146].

Розпочате у пореформені роки промислове піднесення перетворило Південну Україну в індустріальний центр Російської імперії. Документи земської статистики свідчать, що підприємства малих, так званих заштатних міст Херсонській губернії,

спеціалізувалися насамперед на переробці сільськогосподарської сировини. Втім, у низці міст з'являються машинобудівні та металообробні підприємства.

Заштатні міста, де функціонували численні ярмарки, базари та заклади стаціонарної торгівлі, відігравали значну роль у торгівлі краю, забезпечуючи передусім потреби місцевих ринків. На процеси, які відбувалися в Херсонській губернії в економічній сфері, впливали загальнодержавні тенденції, зокрема поширення й поглиблення внутрішнього ринку, збільшення обсягу внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Специфічним чинником для регіону залишалася близькість до портів чорноморсько-азовського басейну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багров Н. В., Градов Г. Л. Проблемы развития и размещения производительных сил Северного Причерноморья. – М., 1974.
2. Бойко А. В. Заселение Южной Украины. 1860 – 90 гг. (историко-экономическое исследование) – Черкассы: Сіяч, 1993. – 256 с.
3. Ведомость о числе жителей в городах Херсонской губернии по категориям. // Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 1. – С. 164 – 165.
4. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років ХІХ ст. – К.: Наук. думка, 1968. – 192 с.
5. Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861 – 1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 2005.
6. Прігарін О. А. Малодвірні поселення Південної (Степової) України ХІХ – початку ХХ ст. // Етнічність в історії та культурі: Матеріали і дослідження / ОДУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса: Гермес, 1998. – С. 61–66.
7. Раскладка сбора исчисленного по смете расходов на удовлетворение денежных потребностей Херсонской губернии на 1873 год. // Сборник херсонского земства. – 1873. – № 2.
8. Список населенных мест Херсонской губернии и статистических данные о каждом поселении. – Херсон: Тип. Губ. правл., 1896., С. VII.
9. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1896 г. – Херсон, 1897.
10. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1890 г./ Сост. Стат. Отд. при Херс. губ. зем. управе. – Херсон: Тип. Губ. Зем. управы; Тип. О. Д. Ходушиной, 1891. – 160 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Марченко Олена Миколаївна – завідувач кафедри історії і загальних дисциплін Первомайського інституту ОНУ імені І. І. Мечникова, доцент, кандидат історичних наук.

Наукові інтереси: соціально-економічний та етнокультурний розвиток Степового Побужжя у кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Носко Катерина Олександрівна – студентка ІV курсу економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Наукові інтереси: соціально-економічний розвиток Південної України на сучасному етапі.